

POZNÁVÁME ČESKÝ ZNAKOVÝ JAZYK II. (Slovesa a jejich typy)

Alena Macurová – Petra Bímová

Ještě k jinakosti

Východiskem našich úvah (srov. také Macurová 2001a) je respekt k českému znakovému jazyku jako k jazyku odlišnému od češtiny. Od češtiny se samozřejmě liší i další jazyky – a příkladů odlišnosti jazyků uvádějí i nejzákladnější příručky obecné jazykovědy na desítky: Třeba v arabštině se rod rozlišuje nejen u 3. osoby (jako v češtině), ale i u osoby druhé (jedním „ty“ oslovujeme muže, jiným „ty“ ženu). Thajština má zase 26 podob pro „já“ (záleží na tom, kdo výrazu „já“ užívá a kdo je „ty“), ve finštině stojí předložky obvykle až za jménem. Odlišnost těchto a dalších jazyků od češtiny bez problémů respektujeme. Není tedy důvod, proč bychom nerespektovali odlišnost českého znakového jazyka.

Ne všechno je jiné – jazykové univerzálie

Každý, kdo alespoň nahlédl do nějaké příručky obecné jazykovědy, ale ví, že některé rysy mají všechny jazyky, nebo skoro všechny jazyky světa společné – jazykověda v této souvislosti mluví o tzv. jazykových univerzáliích.

O univerzáliích lze uvažovat na různých rovinách zobecnění a z různých úhlů po-

hledu. V úvahách o typech jednotek, popř. o kategoriích se připomíná (jako univerzální) např. existence 10–70 fonémů (nejmenších stavebních jednotek jazyka, které samy nenesou význam, ale mají schopnost ho rozlišit), existence deiktických prostředků a kvantifikátorů (číslovek). Pro výklad o slovesech bude zapotřebí objasnit především povahu prostředků deiktických.

Deiktické prostředky

Výraz deiktický souvisí s řeckým „deixis“ – „ukázání“ (v české jazykovědě se obvykle užívá termínu *deixe*). Prostředky tohoto typu slouží k tomu, abychom jazykové vyjádření dokázali vztáhnout k nějakému objektu (objektům), k nějakému faktu, k situaci, ke kontextu. *Deixis* je možné vést směrem k osobám, k času nebo k místu; ve všech případech je přitom jejím východiskem mluvící nebo znakující osoba a její zakotvení v prostoru a čase, tj. její „já“ – „zde“ – „nyní“. Každý, kdo užívá nějaký jazyk, si jistě někdy uvědomil, jak různých významů mohou různé deiktické prostředky právě v závislosti na mluvící/znakující osobě nabývat: např. moje „vlevo“ bude jiné než „vlevo“ člověka, který stojí čelem ke mně, „tamhle“

se bude jednou vztahovat k polici s knihami, podruhé ke koutu určité místnosti, „včera“ bude jednou 21. listopadu, jindy 3. června atd.

Personální deixe

Pro fungování sloves v českém znakovém jazyku jsou důležité zvláště prostředky osobní (personální) deixe. Zhruba lze říci, že tyto prostředky, osobní zájmena, označují subjekt autora sdělení (zájmeno 1. osoby – „já“) a subjekt jeho adresáta (zájmeno druhé osoby – „ty“). Od „já“ autora a „ty“ adresáta, tj. od subjektů přímých účastníků komunikace, se odlišují další osoby, jež se komunikace neúčastní (ty se – stejně jako věci – označují zájmeny třetí osoby).

Osobní zájmena v českém znakovém jazyce

Jak už bylo řečeno, řadí se deiktické prostředky, a tedy i prostředky personální deixe, k jazykovým univerzáliím. Existují ve všech jazycích světa, také v českém znakovém jazyce a v češtině. Při porovnání těchto dvou jazyků ale lze najít jisté rozdíly. Podrobněji o nich budeme mluvit v oddílech o proformách, klasifikátorech a výstavbě věty v českém znakovém jazyce, zde je alespoň heslovitě vyjmenujeme:

- a) Český znakový jazyk nerozlišuje u zájmen třetí osoby rod.
- b) Český znakový jazyk má víc osobních zájmen než čeština: vedle tvarů pro množné číslo má také tvary pro číslo dvojné, trojné a čtvorné. Jejich pro-

střednictvím se vyjadřuje (nějaký) vymezený počet větší než 1, tj. dva, tři, čtyři, srov. v typech výrazů jako MY-DVA, ONI-TŘI apod.

- c) Zájmena českého znakového jazyka poskytují – ve srovnání s češtinou jaksi „navíc“ – informace také o tom, kde je v znakovacím prostoru situován referent, k němuž zájmena odkazují; to je důležité např. pro rozvíjení mechanismu textového odkazování.
- d) Jednoznačněji než čeština vyjadřuje český znakový jazyk různé typy plurálu, zvláště tzv. plurál exkluzivní a plurál inkluzivní: už na první pohled je vždycky zřejmé (a explicitně vyjádřené), zda „my“ odkazuje k „já + ty“ (a zahrnuje tedy do „my“ adresáta – plurál inkluzivní), nebo k „já + on, resp. ona nebo oni“ (a adresáta vylučuje – plurál exkluzivní).

Deixe v prostoru

Jedním ze specifických rysů každého znakového jazyka je gramatické využití prostoru (Macurová 2001a, b). Rozumí se samozřejmě prostoru určeného k realizaci jazyka, prostoru znakovacího (ten je zhruba vymezen rozpaženými lokty, temenem a linií vedenou pod žaludkem). V této souvislosti jazykovědci někdy rozlišují tzv. prostor topografický (v něm se mapuje, kopíruje prostorové uspořádání reálného světa, o němž se vypovídá) a tzv. prostor syntaktický (utvářený jen v jazyce a jazykem, bez vztahu k „reálu“). Pro účely tohoto výkladu není takové rozlišení důležité, a proto ho zatím necháme stranou.

Osobní zájmena v prostoru

V znakovacím prostoru má organizující úlohu „já“ toho subjektu, od něhož vychází sdělení, tj. „já“ autora (jeho hledisko, jeho úhel pohledu). Umístění dalších referentů zastupujících subjekty přítomné v komunikaci anebo subjekty komunikace neúčastné je v českém znakovém jazyce vůči autorskému „já“ do značné míry povinné – je gramatikalizováno. „Ty“ je tak umístěno naproti „já“, první „on/ona“ vpravo od „já“, druhé „on/ona“ vlevo, třetí „on/ona“ mezi první „on/ona“ a autora. V souvislosti s některými znakovými jazyky, například americkým, se detailně popisují i pravidla předepisující umístění subjektů dalších (o tom podrobněji ve výkladu o profomách, klasifikátorech a výstavbě věty).

Prostor pro gramatiku

Takové prostorové „rozvržení“ subjektů přímých účastníků komunikace (tedy „já“ – „ty“) a subjektů, které jsou předměty sdělování („on“), se využívá v řadě struktur znakového jazyka, hodně nápadně ve změnách tvarů jednoho typu sloves, tzv. sloves shodových.

Stručně z historie

Slovesa cizích znakových jazyků se zkoumají od sklonku sedmdesátých let; poměrně obšírně jsou – a uvádíme jen to, co je nám známo – popsána slovesa v znakovém jazyce americkém, britském, dánském, francouzském a italském. V různých popisech se samozřejmě užívá různá terminologie a slovesa jsou nahlížena

z různých úhlů pohledu. Buďto se přihlíží jen k jejich rysům formálním (jak „vypadají“), nebo se berou do úvahy jejich gramatické funkce (zvl. jejich funkce syntaktická, „usouvztažňovací“). Bez ohledu na zvolený přístup se ukazuje, že slovesa různých znakových jazyků jsou si v lecčems blízká.

Typy sloves v znakových jazycích

Ve všech klasifikacích sloves znakových jazyků je přítom důležitý zřetel k tomu, zda sloveso ve „větě“ (v souvislé výpovědi, v kontextu) mění, nebo nemění svůj tvar. Skupina „proměnlivých“ sloves amerického znakového jazyka byla na sklonku 70. let (Fischer; Gough 1978) rozdělena na slovesa směrová (directional), převratitelná (reversible) a slovesa umístění (location). Zhruba o 10 let později (Padden 1989) se všechna slovesa amerického znakového jazyka dělí na ohebná (inflectional), prostorová (spatial) a prostá (plain). Příkladů různých klasifikací, které ilustrují různé přístupy k problému a v nichž se užívá různé terminologie, by bylo možné uvést daleko více. Kdybychom je měli shmout, mohli bychom zhruba říci, že v posledních 10–15 letech převládá třídění založené na tom, zda sloveso (1) vyjadřuje/nevyjadřuje význam osoby a čísla, zda (2) vyjadřovaný děj lokalizuje/nelokalizuje a zda (3) se s ním pojí/nepojí klasifikátor, popř. specifikátor tvaru a velikosti.

Vyhovuje takové třídění i pro slovesa českého znakového jazyka? Nebo jinak:

jakými typy sloves disponuje český znakový jazyk?

Slovesa českého znakového jazyka: jazykový materiál

K odpovědi na položenou otázku lze dojít různými cestami. Na jejich začátku vždycky stojí (mělo by stát) shromáždění jistého objemu jazykového materiálu, na jehož základě lze o příslušném jazykovém jevu uvažovat.

Naše úvahy o typech sloves v českém znakovém jazyce jsou opřeny o cílenou excerpci Slovníku znakové řeči (Gabriellová; Paur; Zeman 1988). Excerptováno bylo 94 slovesných lexémů. Slovník ovšem (případně) proměny slovesa v syntaktickém celku, ve větě, v kontextu nezachycuje. Proto byl excerptovaný materiál užít jen jako východisko dalších kroků. Podoba sloves v kontextu byla zkoumána především s užitím elicitací metody (v klubech neslyšících a mezi neslyšícími vysokoškoláky). Výzkum byl prováděn skupinou 19 studentů FF UK (obor Čeština v komunikaci neslyšících), osloveno bylo celkem 90 informantů.

Co je to elicitací metoda?

Elicitací metoda se často používá v situacích, kdy jazykovědec-výzkumník není rodilým mluvčím (uživatel) zkoumaného jazyka, má ale s rodilými uživateli zkoumaného jazyka kontakt a může tak od nich potřebná jazyková data anebo také soudy o jazyce „vyloudit“. Potřebné informace tedy jazykovědec získává od rodilých uživatelů zkoumaného jazyka pro-

střednictvím dotazů formulovaných ve svém jazyce. Aby elicitací metoda byla úspěšná, musí informant (rodilý mluvčí zkoumaného jazyka) ovládat jazyk výzkumníka (musí rozumět jeho dotazům, musí rozumět jazykovým strukturám, k nimž má hledat ekvivalenty ve „svém“ jazyce atd.). Při výzkumech znakových jazyků byla elicitací metoda používána, zvláště dříve, poměrně často – je o ni např. opřen jeden z popisů syntaxe amerického znakového jazyka (Liddell 1980). Její užití si dokážeme snadno představit: informantovi předložíme slovo nebo větu v příslušném mluveném jazyce a ptáme se, jaký je jejich ekvivalent v jazyce znakovém. Stejně snadno si ale dovedeme představit úskalí této metody.

Úskalí elicitací metody

Problémy, jež jsou s elicitací metodou spjaté, jsou několikerého druhu a zdaleka se nevztahují jen k získávání jazykových dat znakových jazyků. I v souvislosti s výzkumy jazyků mluvených bylo prokázáno, že věrohodnost materiálu získaného elicitací je, resp. může být zpochybněna: Do zkoumaného jazyka se promítá (může promítnout) jazyk lingvisty – výzkumníka, jazyková data cílového, zkoumaného jazyka bývají, resp. mohou být ovlivněna strukturami jazyka výchozího. V případě znakového jazyka se situace ještě komplikuje. Je totiž prokázáno, že uživatelé jazyků s nízkým statutem (tedy i jazyků znakových) posunují v „elicitací situaci“ své odpovědi „výš“, směrem k prestižnějším varietám jazyka, v případě

znakových jazyků tedy k varietám bližším jazyku většiny. Tak např. při výzkumu amerického znakového jazyka jazykovědci získali elicitaci takové variety znakování, v nichž byly prstovou abecedou hláskovány členy; přitom je zřejmé, že jde o jazykové prostředky, jež jsou „doma“ v angličtině, a americkému znakovému jazyku jsou cizí.

Úskalí elicitací metody se ve výzkumu sloves českého znakového jazyka potvrdila. Kromě toho výzkum poukázal na problémy další, na problémy natolik obecné povahy, že nebude od věci se zde o nich alespoň velmi stručně zmínit. I proto, že se s nimi bude – v nějaké podobě – střeťovat každý, kdo se bude chtít výzkumu znakového jazyka věnovat. Tyto problémy souvisí s ochotou či neochotou neslyšících informantů na výzkumu spolupracovat (a vůbec s jejich zkušeností s takovým typem komunikace), s jejich schopností/neschopností přemýšlet o českém znakovém jazyce a ještě širě s jejich postoji k českému znakovému jazyku. Souvisí samozřejmě také s tím, v jaké míře informanti ovládají nebo neovládají češtinu, a jsou tak v žádoucím slova smyslu bilingvní (ne vždycky totiž neslyšící informanti předkládaným českým slovesům beze zbytku rozumějí a dochází pak i k tomu, že neznámá slovesa, jako např. *říznout*, *praštit* usouvztažňují – užívajíce strategii vizuálního porovnávání – se slovy známými: *řízek*, *prach*). Stranou samozřejmě nelze nechat ani zcela základní otázku kompetencí informantů v českém znakovém jazyce, tj. otázku, zda a do jaké

míry informanti český znakový jazyk vůbec ovládají.

Je přitom zřejmé, že zvl. problém bilingvismu (kompetence v obou jazycích, jež jsou ve hře: v českém znakovém jazyce a v češtině) poukazuje nejen k jazykovému vybavení neslyšících, ale zprostředkovaně i k limitům dosavadního vzdělávání neslyšících u nás.

Jak ochota neslyšících ke spolupráci, tak jejich kompetence v češtině i českém znakovém jazyce byly dobrým důvodem k tomu, aby elicitace byla zaměřena i na lingvisticky poučené neslyšící, tedy ty neslyšící, kteří dokážou o svém jazyce a o jazyce vůbec přemýšlet (a jsou tak schopni reflektovat svou jazykovou intuici).

Východiska pro popis sloves českého znakového jazyka

Jak už bylo uvedeno výše, popisy sloves různých znakových jazyků dokládají, že základní typy sloves jsou v různých znakových jazycích (americkém, anglickém, italském, francouzském, dánském) zhruba totožné. Lze tedy předpokládat, že alespoň některé shodné rysy budou vykazovat i slovesa českého znakového jazyka. Jejich výzkum byl v této fázi zaměřen především na způsob vyjadřování gramatických významů osoby (a čísla).

Slovesa v českém znakovém jazyce a v češtině

Protože český znakový jazyk je jiný než čeština, jinak se nutně chovají i jeho slovesa (tj. ta slova, která označují děje,

činnosti, stavy, změnu stavu a která mají důležité postavení ve větě: fungují jako predikát, přísudek). Jsme zvyklí, že v české větě se proměňují všechna predikátová slovesa a že proměnou svých tvarů vyjadřují gramatické významy osoby, čísla, času, způsobu, rodu a vidu. V českém znakovém jazyce je situace jiná. Pro vyjadřování osoby (a čísla) se proměňují jen některá slovesa – a proměňují se zcela jinak než slovesa v češtině. Existují ovšem i slovesa, která se nemění a musí osobu (a číslo) vyjadřovat prostřednictvím osobního zájmena – jeho užití je tak pro tento typ sloves „povinné“ (podobná situace je např. všude v angličtině: z pouhého tvaru *say* není zřejmé, zda jde o první, nebo druhou osobu, ani zda jde o číslo jednotné, nebo množné – tyto informace nese až „povinné“ užívané zájmeno: *I say* vs. *they say*). Další slovesné významy (čas, způsob atd.) se v českém znakovém jazyce nevyjadřují gramaticky (tj. změnou slovesného tvaru). Je zapotřebí vyjádřit je lexikálně, tj. přidáním slova s žádoucím lexikálním významem (tak je tomu např. u gramatického významu času), popř. lexikálně-gramaticky (jako např. u vidu, resp. aspektu) – o tom všem bude řeč jindy.

Na druhé straně nesou ovšem kontextově zapojená slovesa českého znakového jazyka ve srovnání s češtinou i některé informace „navíc“, takové, které sloveso v češtině nést neumí: Změnou tvaru artikulující ruky do sebe včleňují (inkorporují) informace o předmětu, který je slovesným dějem zasažen, na který děj přechází nebo kterého se týká: tak např. slo-

veso *hodit* nabývá různých podob pro HODIT-KÁMEN, HODIT-OŠTĚP, HODIT-ZRNKO HRÁŠKU, HODIT-TVÁRNICI atd., JÍST-PIZZU je jiné než JÍST-JABLKO, liší se KOUŘIT-DOUŠNÍK a KOUŘIT-CIGARETU atd.

Jen na okraj zde poznamenejme, že inkorporace, která se zde uplatňuje a modifikuje citátovou (slovníkovou) podobu znaku, není ve znakových jazycích nijak výjimečná – vizuálně motorický způsob jejich existence a jejich simultánnost k jejímu využití přímo vybízí. Inkorporovány přitom bývají (jiné než „citátové“) tvary ruky nebo místo artikulace či pohyb.

Typy sloves v českém znakovém jazyce:

I. Prostá slovesa

Jako prostá slovesa označujeme slovesa, která se ve větě, v kontextu, pro vyjadřování osoby (a čísla) neproměňují. Existují pouze v citátovém (slovníkovém) tvaru. Jejich argumenty je třeba vyjádřit lexikálně (a sekvenčně, „za sebou“), jménem nebo zájmenem. Co má lingvistika na mysli, když mluví o argumentech? Argumentem se v lingvistice rozumí jakákoliv jmenná skupina, která je v nějakém gramatickém vztahu ke slovesu a která musí být přítomna, aby sloveso bylo užito gramaticky. Tak např. české sloveso *smát se* vyžaduje „povinně“ jen jeden argument (*Petr se směje* je gramatické). Sloveso *rozbít* vyžaduje dva argumenty: *Petr rozbil autíčko* (*Petr rozbil* je negramatické). Sloveso *dát* vyžaduje tři argumenty:

Máma dá Petrovi autíčko atd. Argumenty prostých sloves je tedy v českém znakovém jazyce třeba vyjádřit jménem nebo zájmenem (v pozici subjektu anebo přímého i nepřímého objektu). Gramatické významy osoby (a čísla) pak nese jméno nebo zájmeno, nikoli sloveso samo. V českém znakovém jazyce se mezi prostá slovesa řadí např. MÍT RÁD (*mám tě ráda*) vyžaduje sled znaků index-JÁ + MÍT RÁD + index-TY; *máš mě rád?* zase sled index-TY + MÍT RÁD + index-JÁ + nemanuální nosič významu „otázka zjišťovací“. I prostá slovesa se ale mohou v kontextu proměňovat, ne však pro osobu a číslo: mohou vyjadřovat (převážně nemanuálně) různé okolnosti děje, zvl. pokud jde o způsob jeho průběhu, anebo aspekt (typem opakování slovesa). Mohou také – s využitím procesu inkorporace – podávat informace o svém objektu (viz výše).

Tady je třeba poznamenat, že schopnosti simultánně vyjadřovat (1) okolnosti děje (tedy ty významy, které jsou v češtině vyjadřovány příslovečným určením, např. *moc v mám tě moc rád*) a (2) aspekt (vyjadřující rozdíl např. mezi *dát* a *dávat*) disponují všechny typy sloves českého znakového jazyka.

Mezi prostá slovesa se řadí většina sloves artikulovaných na těle nebo v jeho těsné blízkosti, např. MÍT RÁD, PAMATOVAT SI, LÍBIT SE, tedy ta slovesa, u nichž nejsou k „proměně“ formální předpoklady, a řada sloves dalších: ze zkoumaného vzorku ještě DĚKOVAT, INFORMOVAT, OBVIŇOVAT, POMÁHAT, POROU-

ČET, PROSIT, RESPEKTOVAT, UKAZOVAT(ZJ), VYSLÝCHAT, VYŠETŘOVAT, ZRANIT; u některých informantů (viz níže) také HLÍDAT, KONTROLOVAT, ŽALOVAT.

II. Slovesa shodová

Jako slovesa shodová (dříve se užíval i termín slovesa směrová) označujeme ten typ sloves, který maximálně využívá gramatikalizovaného prostoru: své argumenty vyjadřují tato slovesa (v různé míře a různým způsobem) změnou svého tvaru. Gramatické významy osoby a čísla subjektu a objektu tedy vyjadřují slovesa tohoto typu sama, a tak užití jména nebo zájmena spolu se slovesem není „povinné“. Pro vyjádření gramatických významů osoby (a čísla) je využita inkorporace místa artikulace a změna směru pohybu v horizontální linii, příp. také ještě změna orientace dlaně. V českém znakovém jazyce se tak např. JÁ-VRÁTÍM-TI liší od TY-VRÁTÍŠ-MI pouze počátečním a koncovým místem artikulace a směrem (horizontálního) pohybu. V prvním případě je počátek artikulace na místě obsazeném gramatikalizovaným JÁ, pohyb směřuje k (gramatikalizované) pozici TY a na ní končí; v druhém případě je sloveso artikulováno od TY směrem k JÁ. Ještě jinak, zase ale jen místy artikulace a směrem pohybu v horizontální linii je rozlišeno JÁ-VRÁTÍM-MU, TY-VRÁTÍŠ-MU, ON-VRÁTÍ-MNĚ atd. Typické je u těchto sloves vyjadřování kategorie čísla – obvykle prostřednictvím parametru pohybu spojeným s příslušným osobním tvarem.

I tady je typem pohybu rozlišen typ plurálu: V konstrukci JÁ-VRÁTÍM-VÁM-VŠEM se uplatňuje typický pohyb ruky v půloblouce (někdy označovaný jako morfém nepříznamového plurálu). Jiný pohyb (opakovaný pohyb od JÁ k různým TY) slouží k vyjádření plurálu v konstrukcích typu JÁ-VRÁTÍM-VÁM-TŘEM. Podrobněji budou tyto otázky osvětleny ve výkladu o kategorii čísla a o pluralizaci.

Jako zvláštní podtyp bývají někdy v rámci shodových sloves vyčleňována slovesa, kde se spolu s místem artikulace a pohybem mění i orientace dlaně (Fischer; Gough 1978). V českém znakovém jazyce je tento typ reprezentován např. slovesy DÍVAT SE, NAVŠTĚVOVAT, PODPLÁCET, RADIT, SLOUŽIT.

V rámci skupiny shodových sloves převládají slovesa, jejichž pohyb je veden od subjektu k objektu, v menšině jsou slovesa s pohybem opačným (např. VYUŽÍVAT, ZVÁT).

Mezi shodová slovesa se ze zkoumaného vzorku zařadila slovesa DÁT, DISKRIMINOVAT, DÍVAT SE, KLAMAT, KRITIZOVAT, KRMIT, MUČIT, NABÍZET, NADÁVAT, NAVŠTĚVOVAT, NUTIT, ODPOVÍDAT, PLATIT, PODPLÁCET, POSÍLAT, POSMÍVAT SE, POTLAČOVAT, PŘISPÍVAT, PTÁT SE, RADIT, SLOUŽIT, STRÍLET, TLOUCT, TRÁPIT, VRACET, VYUČOVAT, VYUŽÍVAT, ZVÁT.

Rysy shodových sloves nese ještě skupina sloves dalších. Zajímavá je u nich tendence, kterou – nemýlíme-li se – vý-

zkumy jiných znakových jazyků nezaznamenávají: řada shodových sloves českého znakového jazyka totiž mění svůj tvar na ose TY-ON/ONA/ONI nebo ON/ONA/ONI – TY, nikoliv však na ose TY – JÁ. Ze zkoumaného vzorku se do této skupiny řadí slovesa HLÍDAT, KONTROLOVAT, ODMÍTAT, OPLÁCET, PODPOROVAT, POSMÍVAT SE, PROHLÍŽET, VAROVAT, VYCHOVÁVAT, VYZÝVAT, ŽALOVAT.

Ne vždy jsou ovšem – a to je třeba zdůraznit – charakteristiky těchto sloves jednoznačně ostré. Ostrá není ani sama hranice mezi prostými slovesy a slovesy shodovými: v idiolektech některých informantů jsou některá slovesa (např. PROSIT, UKAZOVAT znakový jazyk) slovesy prostými, v idiolektech jiných informantů nabývají rysů sloves shodových.

III. Slovesa prostorová

Slovesa, která zde označujeme jako prostorová (v odborné literatuře vedle toho figurují ještě termíny slovesa lokalizační, pohybově-lokalizační nebo klasifikátorová), význam osoby (a čísla) sama o sobě nevyjadřují (jejich argumenty je třeba vyjadřovat jménem nebo zájmenem). Ve větě, v kontextu se nicméně proměňují: podávají informace o umístění (lokalizaci) děje nebo stavu, o pohybu objektu a často vyjadřují (inkorporací změněného tvaru ruky) prostředek. Tak v českém znakovém jazyce je jinými tvary ruky artikulováno HOLIT SE-BŘITVOU, HOLIT SE-STROJKEM, HOLIT SE-ŽILETKOU; na jiné lokalizaci než „základní“

holit se je umístěno třeba HOLIT SE-V PODPAŽÍ nebo HOLIT SI-NOHY. Změnou lokalizace (místa artikulace) je možné vyjádřit různé objekty lexému *kousnout* (*do nosu, do nohy, do ucha*) apod. V této skupině sloves je tak patrný jistý izomorfismus s reálným dějem, resp. stavem – s jeho lokalizací, jeho průběhem, jeho směrem (pohyb není na rozdíl od sloves shodových omezen jen na horizontální linii!), jeho začátkem a koncem (ty nejsou omezeny jen na gramatikalizované pozice!) apod. Slovesa tohoto typu jsou tedy nejméně stabilní (mohou být artikulována na různých místech, různými tvary ruky a s různým pohybem) a v maximální možné míře využívají charakteristické rysy znakového jazyka – jeho existenci v prostoru a jeho simultánnost. Do sloves tohoto typu se ze zkoumaného vzorku řadí slovesa HOLIT (SE), KLEPAT, KRVÁCET, MÍT-OBVAZ, MÍT-PIHY, MÍT-VYRAŽKU, MÝT SE, OPEROVAT, POTIT SE, PRAŠTIT, STRÍLET, ŘÍZNOUT SE, UHODIT, ZABÍJET.

Řadí se sem logicky také slovesa vyjadřující pohyb v prostoru (v češtině rozlišovaná předponami, jako např. *přiletět, odletět, vyletět, vzletět, doletět, sletět* apod.). I jejich proměny v kontextu využívají vizuálněmotorické povahy znakového jazyka a jeho potence jisté prostorové relace vizualizovat (izomorfně s „reálem“). Podstatné přitom je, že hlediskem, k němuž je prostor orientován, nemusí být vždy a nutně jen já-zde autora sdělení. Jako hledisko (východisko uspořádání prostoru) může totiž sloužit jakákoliv lokalizace

(prostorové umístění osoby, předmětu, místa prostřednictvím indexikálního poukazu), jež je v projevu fixována. Různou podobu pak budou mít slovesa PŘILETĚT-KE-MNĚ a PŘILETĚT-DO-PRAHY: v prvním případě bude pohyb směřovat ke gramatikalizované pozici subjektu „já“, v druhém případě k (předchozí) lokalizaci PRAHA. Ve zkoumaném vzorku vykazovala obdobné charakteristiky ještě slovesa BĚŽET, JET, JÍT, SKÁKAT, STĚHOVAT SE.

Slovesa pohybu českého znakového jazyka se navíc v kontextu proměňují ještě v jednom charakteristickém ohledu, který bude podrobně probrán v partii o klasifikátorech: zhusta totiž zařazují jméno do skupiny, třídy objektů s obdobnými rysy, zahrnují informaci o třídě objektů, jichž se děj týká: jiným tvarem ruky je tak v českém znakovém jazyce artikulováno sloveso *běžet* např. ve větách ČLOVĚK-BĚŽÍ, KŮŇ-BĚŽÍ, KOČKA-BĚŽÍ.

Znakovací prostor a postupy vizualizace se přímo využívají i v struktuře toho typu sloves, která bývají v českých gramatikách označována jako reflexiva. U vlastních reflexiv (např. *mýt se*) je vizualizováno zasažení podmětu jeho vlastní činností (místem artikulace, orientací rukou a pohybem). U tzv. reflexiv recipročních (např. *dívali se na sebe* – tj. jeden na druhého), kde „jsou jednotliví členové podmětu v množném čísle zasahování činností jiných členů podmětu“ (Havránek; Jedlička 1981, s. 241) se vizualizuje přímo reciprocita: k artikulaci se využívají dvě ruce a jejich recipročně orientovaný

pohyb. V prostoru (a simultánně, nikoli sekvenčně) se vyjadřuje i případné zmnožení podmětů (v češtině sekvenční *všichni se hádají*): odpovídá mu zmnožení artikulačních míst a orientovaných pohybů. Ve zkoumaném vzorku jsou tyto typy reprezentovány slovesy MÝT SE a HÁ-DAT SE.

Další otázky

Předložený přehled typů sloves českého znakového jazyka slouží jako úvod do jedné oblasti gramatiky českého znakového jazyka a naznačuje další okruhy otázek, jež se s užíváním sloves v českém znakovém jazyce spojují.

Ve výkladu samém pak jsou naznačeny další oblasti gramatiky, jež bude třeba objasnit; v souvislosti se slovesem půjde především o tzv. proformy a v návaznosti na to o celý soubor referenčních mechanismů českého znakového jazyka, dále o tzv. klasifikátory (a jejich funkci v predikátu), o specifikační tvaru a velikosti, o prostředky vyjadřování dalších gramatických významů sloves českého znakového jazyka.

V souvislosti se slovesy a jejich klasifikací je ještě třeba poznamenat, že ne všechna slovesa zahrnutá do zkoumaného vzorku mohou být na základě názorů informantů jednoznačně přiřazena k určitému slovesnému typu (více méně jednoznačně lze zařadit o něco málo víc než čtyři pětiny zkoumaných položek). Je to pochopitelné: ve hře je – jak už bylo naznačeno výše – stupeň kompetencí českých neslyšících v českém znakovém ja-

zyce, jejich postoje k němu, jejich kompetence v češtině a ne v poslední řadě také jejich schopnost o jazyce (o jazycích) přemýšlet. Informace, jež byly dotazy u českých neslyšících získány, jsou všemi těmito faktory ovlivněny v nemalé míře.

Poznámky k výuce a studiu českého znakového jazyka

I na základě takto limitovaného výzkumu je nicméně jasné, že charakteristiky sloves českého znakového jazyka jsou výrazně odlišné od charakteristik sloves v češtině: těsně souvisí (1) s existencí znakových jazyků v prostoru a s využíváním prostoru pro gramatické účely, (2) se simultánností znakových jazyků.

I výklad o slovesech znovu poukazuje k tomu, že kompetenci v českém znakovém jazyce nelze v žádném případě nabýt studiem slovníku, popř. osvojením jakkoli rozsáhlé tzv. „slovní zásoby“ českého znakového jazyka. Podobně je tomu ostatně i v češtině. I kdybychom znali lexikální význam slovníkového tvaru *jít*, porozuměli bychom bez znalosti gramatiky češtiny výrazu *kdyby byla bývala nepřišla?* Jistěže ne. I pro získání kompetencí v českém znakovém jazyce je tedy nutné uvědomovat si, jakým způsobem se v českém znakovém jazyce vyjadřují gramatické významy, „vidět“ změny slovníkových tvarů ve větě (v kontextu), pochopit zákonitosti těchto změn a porozumět tomu, jak se podílejí na významové výstavbě sdělení.

Pohled z druhé strany

Charakteristiky českého znakového jazyka jsou pro slyšící Čechy důležité nejen kvůli získání kompetencí v českém znakovém jazyce. Pomohou nám (učitelům neslyšících) také pochopit zvláštnosti češtiny, kterou čeští neslyšící píšou.

Potíže, které mají čeští neslyšící s jazykem většiny, se totiž zákonitě odvíjejí od skutečnosti, že ve hře jsou dva jazyky organizované na zcela odlišných principech. Odlišnost povahy sloves českého znakového jazyka a sloves češtiny se promítá zvl. do tří oblastí české gramatiky.

1. Problémy s nepřímými pády českých osobních zájmen (*mu, ho, nás, je* atd.) se přímo odvíjejí od způsobu vyjadřování argumentů shodových sloves: roli tady hrají dva rozdílné rysy českého znakového jazyka a češtiny:
  - a) v českém znakovém jazyce nejsou argumenty shodových sloves vyjadřovány lexikálně, ale inkorporací místa artikulace,
  - b) vztahy argumentů shodových sloves nejsou v českém znakovém jazyce vyjadřovány změnou tvaru příslušné lexikální položky, ale přímo, „vizualizovaně“.
2. Problémy s užíváním českých předložek, předložkových konstrukcí a problémy s náležitými změnami tvaru jména stojícího po předložce souvisejí s prostorovou organizací českého znakového jazyka a s „názorným“ (izomorfním s „reálem“) vyjadřováním prostorových relací: to, co se v českém znakovém jazyce v prostoru „vidí“ (a zhus-

ta je simultánní), je třeba v češtině lexikalizovat (a uspořádat do sledu lexikálních položek v příslušných tvarech).

3. Problémy s užíváním českého reflexivního morfému *se* pak souvisí zvl. s vizualizací reflexiv, i vlastních, i recipročních (situaci samozřejmě do značné míry komplikuje i skutečnost, že reflexivní podoba českého slovesa funguje ještě jako výrazový prostředek trpného rodu a vyjadřuje četné vztahy další).

I proto je důležité při úvahách o kompetencích neslyšících v psané češtině zohlednit povahu českého znakového jazyka. A pak se v rozumně postavených bilingválních programech klade takový důraz na kontrastivní přístup k jazykům, jimiž by měli neslyšící vládnout.

A abychom mohli kontrastivní přístup uplatňovat, je třeba poznat (poznávat) oba jazyky – i češtinu, i český znakový jazyk. Na začátku takového poznání musí stát schopnost nečinit – to je třeba zdůraznit ještě jednou – „mírou všech věcí“ to, co je nám známé, srozumitelné, co je „naše“ – tedy češtinu.

Literatura:

- GABRIELOVÁ, D.; PAUR, J.; ZEMAN, J. *Slovník znakové řeči*. Praha : Horizont, 1988.
- FISCHER, S.; GOUGH, B. Verbs in American Sign Language. *Sign Language Studies*, 1978, 18, s. 17–48.
- HAVRÁNEK, B.; JEDLIČKA, A. *Česká mluvnice*. Praha : SPN, 1981.
- LIDDELL, S. K. *American Sign Language Syntax*. Hague : Mouton, 1980.

MACUROVÁ, A. Poznáváme český znakový jazyk. Úvodní poznámky. *Speciální pedagogika*, 2001, roč. 11, č. 2, s. 69–75.

MACUROVÁ, A. Jazyk a hluchota. *Slovo a slovesnost*, 2001, č. 62, s. 92–104.

PADDEN, C. The Relation Between Space and Grammar in ASL Verb Morphology. In C. LUCAS, (ed). *Sign Language Research: Theoretical Issues*. Washington (DC) : Gallaudet University Press, 1989, s. 118–132.

DOŠLO DO REDAKCE

BALVÍN, J. aj. *Bariéry a negativní jevy v životě a vzdělávání Romů : 3. setkání Hnutí R v 5. ZŠ Most-Chanov, 28.–29. dubna 1995*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1996. ISBN 80-902149-1-6.

BALVÍN, J. aj. *Společně : Spolu s Romy k multikulturní výchově ve školství : Setkání romské a neromské mládeže s pedagogy a přáteli v Brně 12.–14. dubna 1996*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1997. ISBN 80-902149-2-4.

BALVÍN, J. aj. *Romové a obecná škola : (Přípravné ročníky a projekt „Začít spolu“) : 5. setkání Hnutí R v ZŠ Karviná (třída Družby) 9.–10. května 1996*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1996. ISBN 80-902149-3-2.

BALVÍN, J. aj. *Romové a majorita : Výchova ke zdravému životnímu stylu : 7. setkání Hnutí R*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1997. ISBN 80-902149-7-5.

BALVÍN, J. aj. *Romové a dětské domovy : Sborník z 8. setkání Hnutí R v Děčíně a Františkově n. Ploučnicí*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1997. ISBN 80-902149-4-0.

BALVÍN, J. aj. *Romové a volný čas : Sborník z 9. setkání Hnutí R v Brně*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1997. ISBN 80-902149-5-9.

BALVÍN, J. aj. *Romové a zvláštní školy : Sborník z 10. setkání Hnutí R v Ostravě*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1997. ISBN 80-902149-6-7.

BALVÍN, J. aj. *Romové a jejich učitelé : 12. setkání Hnutí R*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1999. ISBN 80-902461-1-7.

BALVÍN, J. aj. *Romové a etika multikulturní výchovy : 13. setkání Hnutí R*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1999. ISBN 80-902461-0-9.

Pokračování na s. 304

Pokračování ze s. 296

BALVÍN, J.; ŠVEJDA, G. aj. *Romové a univerzity : 14. setkání Hnutí R v Českých Budějovicích*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 2000. ISBN 80-902461-2-5.

BALVÍN, J. aj. *Romové a alternativní pedagogika : 16. setkání Hnutí R na Technické univerzitě v Liberci*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 2000. ISBN 80-902461-7-6.

BALVÍN, J. *Romské osobnosti ve fotografii*. Ústí n. Labem : Hnutí R, 1999. ISBN 80-902461-9-2.

Praha a národnosti : Sborník referátů a diskusních příspěvků ze semináře o národnostních menšinách na území hl. m. Prahy 19. 3. 1998. J. BALVÍN (Ed.). Praha : Odbor školství, mládeže a tělovýchovy Magistrátu hl. m. Prahy, 1998.

Praha a osobnosti národních menšin. J. BALVÍN (Ed.). Praha : Komise Rady hl. m. Prahy pro oblast národnostních menšin na území hl. m. Prahy, 2000. ISBN 80-902972-0-X.

KONEČNÁ, M. *Magdo, nakresli mě : Magdalena Konečná Romům*. Praha : Občanské sdružení Velká Ohrada, 1999.